

НАСЛІДКИ ПІДРИВУ КАХОВСЬКОЇ ГЕС: ІСТОРИЧНИЙ І КУЛЬТУРНИЙ АСПЕКТИ

*(оглядова довідка за матеріалами преси та інтернету
за червень-вересень 2023 р.)*

6 червня 2023 року російські загарбники підірвали греблю Каховської гідроелектростанції. Її руйнування стало великою національною трагедією і катастрофою.

Однак і саме спорудження дамби, віднесеної в 50-х роках минулого століття до так званих великих будов комунізму, було трагічним для нашого народу, адже при спорудженні об'єкта під водою опинилися 257 тисяч гектарів виняткових Дніпровських плавнів, тисячі гектарів орних земель, і українські села, де влада змушувала селян розбирати хати та рубати сади – аби дно майбутнього водоймища було рівним.

А ще то була область Великого Лугу, символу козацької безпеки й волі. Як свідчать історичні джерела, за різних часів на затопленій території існували п'ять Запорозьких Січей: Томаківська, Базавлуцька, Микитинська, Чортомлицька та Нова або Підпільненська Січ. А ще, за однією з легенд, під водою штучного моря знаходиться могила славетного в переказах і оспіваного в народних піснях кошового отамана Запорозької Січі Івана Сірка.

Безліч недосліджених археологічних та історичних пам'яток мали назавжди зникнути у водах Каховського моря, але тодішнє політичне керівництво СРСР цей факт наче не турбував. Чи навпаки – турбував? [1; 2; 3].

Невдовзі після новини про підриг росіянами дніпровської греблі Радіо Свобода розмістило на своїх сторінках розлогу статтю під назвою «Козацька Атлантида. Чому при створенні Каховського водосховища були затоплені Запорозькі Січі?». Її автор, Ростислав Хотин, досліджує історичний аспект цієї трагедії. Зокрема він зауважує, що створення Каховської ГЕС переслідувало три стратегічні цілі, яких намагалась досягти Москва: зробити каскад непрохідних водойм, які важко форсувати в разі війни з Заходом; оросити водою Крим після депортації татар; але також і знищити національну пам'ять українців, затопивши місця Запорозьких Січей, які опинилися під водами Каховського резервуара.

Останній мотив не був найголовнішим, але, на думку українських учених-істориків, усі дії вказують на цілеспрямовану акцію зі знищення історичних місць України, які нагадували про козацькі часи й вольницю.

«Як історик не люблю, чесно кажучи, словосполучення „місця сили”, але місця Січей – це дійсно були місця історичної пам’яті», – розповідає в інтерв’ю Радіо Свобода запорізький історик, голова правління Запорізького наукового товариства Сергій Білівненко. За його словами, існує французька теорія про місця пам’яті, що народна пам’ять базується на сакральних місцях і коли людина там перебуває чи згадує про них, то вона відчуває певні емоції, пов’язані з минулим і з гордістю за свій народ.

«Власне, оті Січі й були отакими територіями, згадуючи про які в людей прокидався український патріотизм. І одна з версій створення Каховського водосховища – окрім створення поливної мережі – було саме затоплення козацьких місць, місць, які асоціювалися саме з запорозьким – вільним! – козацтвом», – каже науковець.

Каховська водойма знищила ті осередки, звідки козацтво розпочинало свої військові походи. Приміром, із Микитинської Січі почався визвольний похід Богдана Хмельницького, результатом якого стало створення козацької держави.

Також водосховище, фактично вдруге, знищило Чортомлинську Січ, вперше зруйновану російськими військами задля помсти запорожцям, які разом з кошовим отаманом Костем Гордієнком підтримали виступ гетьмана Івана Мазепи і його союз із шведським королем Карлом XII.

Чи, наприклад, під водою опинилась Нова Січ, зруйнована російськими військами в 1775 році за наказом імператриці Катерини II, коли останнього кошового Петра Калнишевського запроторили на Соловки, де він провів 25 років і помер у 113 літ, а козаків закріпачили.

Із Січами також пов’язані імена Дмитра Байди-Вишневецького, засновника першої Січі на Хортиці, гетьмана Петра Сагайдачного – він починав козацьку «кар’єру» саме на Січі, легендарного Івана Сірка, який багаторазово обирався кошовим отаманом на Січі.

Українська волелюбність, демократизм, виборність, гоголівська козацька романтика та гумор – все це йде саме від Січі.

«Плавні Дніпра стали тим місцем, навколо якого почали утворюватися перші козацькі поселення. Згодом вони перетворилися у величезний суспільно-політичний центр, що творив історію та формував світогляд», – читаємо на фейсбук-сторінці Національного заповідника «Хортиця». У дописі серед іншого зазначається: «Комуністи добре розуміли, що знищивши коріння народу, з нього можна ліпити що завгодно».

Український історик Віктор Брехуненко наголошує, що це типова російська практика: радянська влада нищила місця Січей водами Каховського водосховища, а нині зруйновано греблю Каховської ГЕС. Різні часи, різні епохи, різні політичні системи, але мета одна – знищувати все, що нагадувало б про українську окремішність [4].

Ми вже втратили велику й важливу частину своєї історії, та на жаль, через повномасштабну війну Україна знов зазнає колосальних збитків у сфері культурної спадщини.

За попередніми даними, після теракту росіян на Каховській гідроелектростанції під водою опинилися майже півтори сотні пам'яток. Можливості для уточнення даних обмежені, бо війна триває, до того ж, значна частина цих об'єктів наразі знаходиться на тимчасово окупованій території.

Очевидно, збитки для культурної спадщини можуть сягнути десятків мільйонів гривень, наголошують у Міністерстві культури та інформаційної політики.

Тим часом, оперативно відреагувала на надзвичайну ситуацію команда HeMo (Ukrainian Heritage Monitoring Lab) – у співпраці зі Смітсонівською ініціативою культурного порятунку (Smithsonian Cultural Rescue Initiative) вони провели моніторинг, зафіксувавши наслідки затоплення регіону для об'єктів культурної спадщини. Попередній звіт підготували на основі порівняння супутникових знімків об'єктів до та після руйнування дамби [3; 5; 6; 7].

Денис Сікоза, археолог, який пережив окупацію Херсона й рятував від росіян історичні артефакти, розповів про найцінніші, на його думку, пам'ятки, пошкоджені внаслідок підриву російськими військовими Каховської ГЕС.

Унікальна й найбільш постраждала пам'ятка знаходиться на лівому березі. Це Олешківська Січ – одна з двох Січей, що збереглися на даний час. Її затопило, й у майбутньому це, звісно, негативно відіб'ється на стані археологічного матеріалу, який там є.

Археолог додав, що Олешківська Січ як археологічний об'єкт потребує подальшого дослідження: «Там об'єкти від кераміки до металевих виробів, можливо залишки дерева. Ми ж не знаємо, що там є. Там були розкопки, була розкопана майстерня ковальська. Знайдено різноманітні речі зі скла, бронзи, заліза», – повідомляє Д. Сіркоза. За словами фахівця, знайдені на Січі артефакти були передані до Херсонського археологічного музею, який у перші дні війни розграбували окупанти. Тож їх могли просто вкрати.

Під загрозою перебувають сьогодні всі античні та варварські городища, розташовані нижче ГЕС – вони не затоплені, але їм можуть загрожувати ерозійні процеси.

До списку особливо цінних постраждалих культурних пам'яток Д. Сіркоза додав історичний центр міста Нова Каховка – приклад унікального містобудівного проєкту, залишки одного з найбільших монастирів півдня – Корсунського (XVII – початок XIX ст.), Ягорлицьке поселення – одне з найперших поселень греків на території України, стоянки епохи бронзи в селі Кринки, а також нещодавно досліджену Тягинську фортецю.

Фортеця розташована в селі Тягинка Бериславського району Херсонщини. Зведена у XIV–XV століттях, вона є одним із найцінніших археологічних об'єктів, які постраждали від затоплення. Це – пам'ятка Національного значення, яка має стосунок до історії України, Литви та Кримського Ханства.

До початку повномасштабного вторгнення РФ українські археологи спільно із литовськими волонтерами проводили ґрунтовні дослідження унікальної фортеці, яка пов'язана із ім'ям Великого Литовського князя Вітовта. Споруда була частиною великої фортифікаційної системи, що простягнулася від Дністра

на Заході до Дніпра на Сході та поєднала мережу фортець і митниць на Великому Торговому шляху, контактів культур цивілізацій Європи й Азії. Експедицію очолювала археологиня Світлана Біляєва. Під час розкопок 2021 року науковці дослідили і музеїфікували унікальні знахідки, які на сьогодні залишилися чи не єдиною «живою» пам'яттю про цінний історичний об'єкт. Завдяки щасливому збігу обставин, виявлені в Тягинській фортеці експонати не лише врятовані, але й доступні нині для перегляду на виставці в Києві. Експозиція «Фортеця Тягинь», яку представлено в Археологічному музеї, працюватиме до кінця року [8; 9; 10].

Водночас через підтоплення на Херсонщині постраждали заклади культури та мистецької освіти, зокрема музеї.

Херсонський обласний художній музей ім. Олексія Шовкуненка, який восени минулого року було розграбовано російськими окупантами, на щастя, не постраждав від підтоплення. Як поінформували музейники на своїй сторінці у Facebook, вода зупинилася в 230 м від приміщення. Те, що будівля вціліла, це важливо, адже вона є пам'яткою архітектури. [11; 12].

Іншим музеям Українського півдня пощастило менше. Так, у зоні лиха опинився музей-садиба українського письменника Остапа Вишні, що в селі Кринки Олешківського району на Херсонщині. Його будівлю, яка довгий час перебувала в напівзруйнованому стані, 2020 року відновили й відкрили для відвідувачів. Серед експонатів музею були особисті речі й світлини Остапа Вишні [13; 14].

У місті Олешки, що на окупованому Лівобережжі, пішов під воду будинок-музей української художниці Поліни Райко, яку ставлять в один ряд зі знаменитими представницями наївного мистецтва Катериною Білокур та Марією Примаченко.

Будинок Поліни Райко був особливим, адже художниця розписала його власноруч. Це один з яскравих прикладів українського наївного мистецтва (або ар брюту). Вона любила малювати сюжети з фантастичними звірами, зображала свої сни, перемальовувала родинні портрети з фотографій, також вона використовувала сюжети, які відсилали до досвіду Другої світової війни; у її стінописах наявні й релігійні образи.

Мистецтвознавиця Тетяна Кочубинська писала про неї: «Ніде не навчаючись живопису, Райко створила власну „іконографію“. Розміщення тих чи інших сюжетів було пов'язано з розташуванням кімнат у будинку. Наприклад, з дверей спальні видніється розпис із зображенням її весілля; вхід у спальню прикривають леопарди-птахи – хоронителі й захисники; у печі намальована маленька чорна собака, а над вогнищем – войовничий шуліка. Практично кожна композиція в кімнатах має своєрідний оберіг у вигляді пари лелек, лебедів, голубів».

2008 року художник В'ячеслав Машницький створив Херсонський обласний благодійний фонд імені Поліни Райко, який опікувався збереженням будинку. До повномасштабного вторгнення в ньому проходили фестивалі, прово-

дилися резиденції, знімалося кіно. Як написав у Facebook художник Богдан-Олег Горбачук, під час окупації В'ячеслав Машницький зник безвісти.

У 2018-му фотографії стінопису П. Райко експонувалися в PinchukArtCentre в межах виставки Дослідницької платформи «Свій простір» – їх надрукували на стінах, аби приміщення артцентру імітувало приватний простір художниці. До речі, «кімнату» Поліни Райко було представлено разом із творами Марії Примаченко та іншими відомими українськими мисткинями [15; 16; 17].

10 серпня нинішнього року в Національному центрі «Український дім» відкрили виставку-документ «Поліна Райко. Зникоме», яку в перші вихідні побачили 4 тисячі відвідувачів. До уваги поцінувачів самобутньої творчості художниці – архівні фото, відеоінсталяція, документальні фільми, тематичні плакати від українських ілюстраторів. Організатори виставки позиціюють свій проєкт як культурну реакцію на руйнування будинку-музею П. Райко [18].

Навіть українські дизайнери надихаються роботами П. Райко, створюючи свої колекції.

Львівський бренд «Гроно» ще до катастрофи почав співпрацювати з Херсонським обласним благодійним фондом імені Поліни Райко. Першу колекцію свічників «Квіти Поліни» – творча рефлексія на унікальні розписи в будинку олешківської художниці – презентували 1 червня. «Це ще одна спроба естетичної трансформації наївного мистецтва у повсякденний побут», – йдеться в описі. Пізніше презентували свічники «Янгол із волошкою» та «Янгол із тюльпаном». Після того, як Олешки затопило, усі зібрані кошти «Гроно» вирішило передати на допомогу постраждалим мешканцям міста, зокрема берегиням будинку.

Бренд прикрас ACCENTUATE, натхненний творчістю П. Райко, створив сережки «Янголи, що стримують падіння російської ракети». Їхня презентація відбулася ще до того, як будинок художниці частково зруйнувався.

Ще до початку повномасштабної війни, в 2020-му, стилістка Наталія Риженко представила колекцію одягу «Примари Райко – одяг з провінції у стилі наїв», де поєднала образи з фресок художниці та речі, що були в ужитку. Частина коштів організатори спрямували на відновлення колодязя на подвір'ї будинку [19].

На щастя, в попередні роки доробок художниці встигли оцифрувати – над проєктом працювали декілька культурних інституцій. Чи допоможе це з відновленням будинку-музею в майбутньому розповів Сергій Немцев, спеціаліст відділу моніторингу ситуації на окупованих територіях Міністерства культури та інформаційної політики.

«Найімовірніше, ми його втратимо, оскільки це саманна [саман – невилпалена суміш глини, соломи та піску] будівля... А цінність її – це настінні розписи звичайною олифою. Ми й так ламали голову, як їх зберегти, оскільки цей матеріал надто погано зберігається в часі. А тепер, швидше за все, він не вистоятиме», – припускає спеціаліст.

Будинок-музей П. Райко неодноразово фігурував на виставках і є дуже хороший його каталог. Суто теоретично будинок можна відновити сучасними методами в музейному просторі, розмірковує С. Немцев, але чи потрібно ставити питання про його фізичне відновлення – сказати складно.

Відомо, що проблема зі збереженням будівлі, де жила художниця, була і до повені: хата руйнувалася, стіни з глиняної штукатурки давали тріщини й нищили малюнки, але тодішнім чиновникам департаменту культури складно було осягнути культурну цінність цих творів наївного мистецтва. Нарешті, в листопаді 2022-го, держава взяла на облік монументальний розпис будинку – як культурну спадщину місцевого значення.

За словами Семена Храмцова, художника, представника Херсонського обласного благодійного фонду імені Поліни Райко, частину артефактів вдалося вивезти до початку повномасштабної війни.

«Є артефакти, я знаю, у кого що є, у кого можна запитати, – каже С. Храмцов. – І якщо треба буде відновити музей, то, звісно, треба буде це все зібрати в одне приміщення. Це буде круто. І навіть, якщо домівки не буде, ми зробимо музей» [20].

Віталій Портников, публіцист, письменник, журналіст, наголошує на важливості порятунку будинку-музею самотньої української художниці, називає його одним із найяскравіших культурних об'єктів України останніх десятиліть. Проте найголовніше – врятувати саму творчість художниці.

«Тепер уже пізно говорити, що порятунком будинку Райко ще до російської окупації Херсонщини мала займатися держава, а не ентузіасти, які розуміли значущість творчості Поліни Райко для української культури. Іншого такого будинку ми не маємо і більше не матимемо. А тепер і цей потонує...», – із прикрістю зауважує В. Портников [21].

Насправді в Україні чимало ініціатив, у межах яких ентузіасти самотужки рятують пам'ятки, підтримують і розвивають культурні осередки в різних куточках нашої країни, розповідають людям про важливість культурної спадщини для національної консолідації тощо.

Однією з таких ініціатив є Nova Kahovka Story, проект, покликаний привернути увагу до культурної та історичної спадщини міста Нова Каховка. Його співавторки – журналістка Анна Лодигіна та архітекторка, співзасновниця Новокаховського товариства охорони культурної спадщини Єлизавета Євсєєва – розпочали роботу ще до окупації і підтоплення. А сьогодні вони разом з командою, яка, до речі, складається виключно з фахівців, які народилися та проживали в Новій Каховці, – від дизайнера до SMM-менеджера – розповідають про історію та цінність втрачених пам'яток, а також про те, що ще можна і треба врятувати.

За словами активісток, Нова Каховка – це дуже специфічне місто, воно гарне, молоде – всього лише 71 рік. Хоча місто будували в радянські часи, до його зведення долучилися визначні українські архітектори, інженери та художники. Більшість із них належали до цвігу українського національного відро-

дження 20-х років, пережили репресії і сталінський терор. Саме тому весь ансамбль міста витримано в українському дусі.

Коли росіяни підірвали ГЕС, треба було діяти негайно. Культурні пам'ятки Нової Каховки й до катастрофи знаходились під загрозою знищення, а через підтоплення їх може бути втрачено назавжди.

Наприклад, «кам'яні вишиванки» – орнаментальні панно художника-бойчукіста Григорія Довженка – розміщені на майже 200 будівлях міста. Вони виникли як спроба записати історію українського орнаменту. Тож своєю діяльністю команда Nova Kahovka Story намагається привернути увагу суспільства до проблеми щодо їхнього збереження, а згодом і відновлення. Як зазначають авторки ініціативи, артефакти мають неабияку художню цінність, ба більше, це феномен міста, що народилося як творчий експеримент у 1950-х роках.

Історія така: найбагатша галузь Радянського Союзу – гідробудівнича – могла собі дозволити створити для людей місто-мрію. До того ж, після закінчення Другої світової війни художники й архітектори отримали можливість їздити за кордон, там вони могли переймати зарубіжний досвід і вивчати світові тенденції. Коли стало зрозумілим, як саме має виглядати комфортне місто, проєкт було втілено в життя саме в Новій Каховці – з великою часткою креативу й любов'ю до української культури.

Працювали над об'єктами в місті одразу декілька художників-бойчукістів. Тут Г. Довженко знаходить унікальну техніку – різьблення по сирому тиньку. Він зашиває всі житлові будинки та громадські будівлі орнаментами: традиційними, козацькими, бароковими. Саме в Новій Каховці український художник-монументаліст «вибухає» цими орнаментами. Це була їхня з Олександром Довженком, українським письменником, кінорежисером, художником концепція – велике море та гори.

Натомість майбутнє Каховське море поглинуло ті самі землі, колиску української культури – усе йде під воду без суттєвих археологічних досліджень. О. Довженку це дуже болить, він пише в щоденниках, не вибираючи слів, наскільки це великі втрати для культури та нарікає на те, що ніхто не документує історії.

Так і народився концепт міста: якщо вже воно має постати на берегах Каховського моря, то нехай буде прекрасним, гарним і повним українського духу, – щоб хоч якось компенсувати такі втрати. Саме в період з 1953 по 1955 роки обом Довженкам це вдається реалізувати.

Втім, коли політбюро ЦК КПРС ухвалює постанову про боротьбу з надмірностями, – діяльність Г. Довженка й усіх його сподвижників засуджують, їхню роботу кваліфікують як розтрату. Свого часу український поет Василь Стус написав: «Якби Довженків було десять чи двадцять, то, може би це болото українське, якось би змінилося в Новій Каховці».

Згодом у СРСР починається період застою і «вишиванки» Г. Довженка поступово руйнуються: частково під впливом часу, а частково через недбалість – ці унікальні витвори мистецтва просто забілювали двічі на рік.

Нині ж ситуація зовсім критична. Як нагадує співзасновниця товариства охорони культурної спадщини Нової Каховки Є. Євсєєва, знищена росіянами будівля Каховської гідроелектростанції була пам'яткою архітектури, історії, науки та техніки.

До реєстру пам'яток занесено також всю центральну частину міста Нова Каховка, де історія монументального мистецтва містобудування є цілісним утворенням, яких дуже мало у світі та які добре збереглися. Перед початком зведення в місті нових будинків ініціатори Nova Kahovka Story якраз домоглися, щоб старі будівлі отримали статус пам'ятки.

«На щастя, всі експертні ради Міністерства культури підтримували наші кроки й, попри великий спротив забудовника, вдалось захистити місто, принаймні цими статусами», – говорить Є. Євсєєва. Однак від російських обстрілів було знищено орнаментальні панно на п'яти будинках, а після того, як окупанти підірвали ГЕС, постраждала вже вся територія пам'ятки, тобто всі будинки було підтоплено.

«Зараз вода зійшла. Йдеться про негайне відкачування води з підвалів, тому що це, звісно, спричинить руйнування. Вишиванки зруйнуються разом з будинками. Найскладніша ситуація з тими будинками, які були в парковій зоні. Вони затоплені по вінця. Це літній театр [перший об'єкт Г. Довженка], абсолютно унікальний. Він затоплений повністю. Там були і розписи, і вітражі. Ми не знаємо, що з ним зараз. Аналогічно і Палац культури. Також він багато оздоблений кам'яними вишиванками. Вони там низько на першому поверсі. Перший поверх був затоплений на два з половиною метри. До того ж, Палац культури не встигли реконструювати після пожежі. Там повні підвали води. Якщо швидко не вживати заходів, це загрожує цілковитим руйнуванням», – наголошує архітекторка.

Стосовно культурної цінності підтоплених об'єктів, наразі відомо, що мозаїчну підлогу в Палаці культури виклали малюнком із червоних, чорних та білих кольорів, типових для українських килимів; дах було виконано з полив'яної темно-зеленої черепиці, аби вона переливалася, як море. Літній театр оздобили шестиметровим орнаментальним панно «Дерево життя». Художник Г. Довженко розробив та власноруч наніс на кольорове скло орнаменти для вітражів у склепіннях арок входів. Навіть завісу прикрасили орнаментом.

Нову Каховку звели за єдиним проектом, в основу якого лягла концепція міста-саду. Таких лише декілька у світі.

«Ці вишиванки були неймовірно красивими, яскравими, – згадує розповіді своєї бабусі співзасновниця проекту А. Лодигіна. – Саме панно було біле, а основа різноколірною. Там був і зелений, і жовтий, і фіолетовий розпис. Оскільки це була концепція міста-саду. Паркова зона органічно переходить в житлові будинки, все місто було засаджено деревами, квітами... Той, хто багато подорожував і повертався додому, усвідомлював унікальність Нової Каховки. Таких міст дуже мало, навіть за кордоном. Коли в Нову Каховку приїжджали за обміном американці, то вони казали, що в нас тут маленька Каліфорнія. Коли, звісно, ти вже подорослішав, побував за кордоном, то ти розумієш, що справді

це була перлина південна, але недооцінена, на жаль. Сьогодні її нещадно знищують».

У 2011 активісти заснували громадську організацію Nova Kahovka Story, щоб захищати, вивчати та популяризувати локальну спадщину. Їхня боротьба була успішною, проте через російську окупацію, постійні обстріли, а тепер ще й затоплення внаслідок підриву ГЕС пам'ятки опинилися під загрозою цілковитого знищення.

«У будь-якому разі все потрібно фіксувати та описувати, відцифровувати архіви та готувати документацію. Зараз ми потребуємо широкої популяризації, аби залучити якнайбільше активів до майбутнього відновлення міста та його унікальних культурних пам'яток», – повідомила Є. Євсєєва [22; 23].

У серпні в Софії за сприяння Посольства України в Болгарії відкрилася виставка «Кам'яні вишиванки Нової Каховки в текстилі» української майстрині Тетяни Болгарової. На ній було представлено 12 панно, створених за допомоги об'ємної килимової вишивки. Кожну з цих робіт супроводжували фотографії будинку з відповідним орнаментом, а також каталоги з описом – і про художника Г. Довженка, і про історію створення Нової Каховки.

Т. Болгарова взялася за проєкт не для заробітку, навпаки, вклала в нього власні кошти. Своїм мистецтвом майстриня вирішила привернути увагу до України, зокрема розповісти про Херсонщину, частина території якої досі окупована росіянами, це також було важливо з огляду на підлив росіянами Каховської греблі. У планах майстрині створити загалом 15 таких панно, хоча вона не виключає, що їх буде більше [24].

Попри складну й трагічну ситуацію в південному регіоні, варто звернути увагу на інший бік катастрофи.

Після того, як Каховське водосховище обміліло через російський теракт, законсервовані мулом артефакти козацьких чи пізніших часів – унікальні історичні пам'ятки – опинилися на поверхні. Таким чином, перед дослідниками постали артефакти абсолютно різних часів – від кам'яної доби до ХХ століття.

«Археологічні скарби Каховського водосховища знову на суходолі, це можна вважати іншою, якщо так можна сказати, світлою стороною екологічної катастрофи. Археологи звертають увагу, що внаслідок підриву ГЕС відкрилися території, які понад пів століття були затоплені. Йдеться про Великий Луг козаків-запорожців, для яких Січ була матір'ю, а Великий Луг – батьком», – йдеться в матеріалі Радіо Свобода [25].

Приміром, біля острова Хортиця, де вода відступила, знайшли стародавній човен-довбанку довжиною майже 7 метрів. За станом збереженості деревини експерти припускають, що вік човна може сягати 500 років [26].

У селі Покровському, що біля Нікополя, на дні Каховського водосховища виявили рештки старовинної козацької церкви. Покровську Січову церкву, про яку писав О. Довженко та яку малював Тарас Шевченко, вода приховувала від людей 70 років. Відомо, що оздоблення для храму створював видатний різьбяр ХVIII століття, приятель кошового Калнишевського і генерального писаря Запорозької Січі Івана Глоби, Сисой Шалматов. Кам'яна церква в Покровсько-

му існувала до 1954 року, коли була затоплена водами Каховського водосховища. Перед тим як затопити церкву, радянська влада вивезла звідти більшість реліквій. Те, що місцевим мешканцям вдалося зберегти, зараз знаходиться у Покровському музеї. Це ключ від січової церкви, мінеї розп'яття, кухоль запорізьких козаків, козацькі люльки, рештки шаблі тощо [27].

Під водами штучного моря також ховалися нижні печери Бізюківського монастиря, розташованого в селі Червоний маяк, неподалік Херсона. За легендою, в цих печерах проходила золота жила, де монахи добували золото. Більшовики навіть катували монахів, щоб ті вказали місце золотоносних рудників [28].

Крім того, вода вимила безліч історичних артефактів з території, яка колись була дном водосховища. Співробітники Національного заповідника «Хортиця» знайшли декілька сотень археологічних предметів з металу, кераміки та дерева, а також понад тисячу фрагментів керамічних виробів. Зокрема, були знайдені археологічні пам'ятки: кераміка різного часу та призначення, починаючи від доби енеоліту і закінчуючи XIX століттям; знаряддя з кременю, представлені давніми інструментами для полювання або обробки; металеві речі – монети тощо. Серед цікавих знахідок – скляні уламки від середньовічних пляшок та навіть скляні бомби [29].

Поки що на цій території неможливо провести офіційні археологічні дослідження через небезпеку постійних обстрілів, підкреслює археолог і головний спеціаліст Сектору моніторингу ситуації на окупованих територіях Департаменту культурної спадщини МКІП С. Немцев. У мережі з'являються фото та відео різних предметів із дна Каховського водосховища: люди знаходять історичні залишки на кшталт кісток древніх тварин чи глиняного посуду. Хто саме вишукує історичні артефакти, археолог не береться казати.

«Потрібно організувати планомірні археологічні роботи на цій території. Бо перед створенням Каховської ГЕС кілька років працювала експедиція, але працювала поспішаючи. Тому всі зафіксовані об'єкти отримали не дуже добрі географічні координати, які зараз не існують. Тому з'ясувати, чи було якесь поселення, виявлене на початку 50-х, а потім затоплене, і зараз ми його, може, знайдемо, або це новий об'єкт, буде достатньо складно», – каже С. Немцев.

Також немає офіційної інформації, які конкретні предмети уже надійшли до музеїв чи до інших закладів культури. «Музеї не звітують перед міністерством про кожен предмет, який потрапляє до його фондів», – зауважує спеціаліст. «За нормальних умов це дуже цікава задача для археологів – зафіксувати всі ці об'єкти, взяти їх на реєстр, щоб ці речі потрапили до музеїв. Можливо, це якось змінить наше уявлення про археологію нижнього Дніпра», – додає С. Немцев [30].

Масові археологічні розкопки історичних артефактів, які ніде не фіксуються, проводять на окупованих територіях України і росіяни. На цьому наголошує Евеліна Кравченко, історикиня, археолог Інституту археології НАН України. Зокрема, вона вказує на проблеми, пов'язані з зоною Каховського водосховища, адже цієї землі до руйнування дамби фактично не існувало. «Відповід-

но немає цієї площі ні на картах, ні на адміністративній системі України, і пам'яток у правовому полі України не існує, через це на цих землях проводяться незаконні археологічні розкопки і все грабується», – підкреслила археолог.

Окрім того, на окупованих територіях активно працюють так звані чорні археологи. Усе, що вони знаходять під час розкопок чи пошуків з металодетектором, з її слів, не потрапляє до музейного обігу та, ймовірно, все збувається на нелегальних аукціонах.

«Ми констатуємо: те, що відбувається на окупованих територіях та Криму, там відсутня українська юрисдикція. Українські закони не дістануть туди навіть після деокупації. Нам треба задіювати міжнародне законодавство і міжнародне право, щоб повертати або якимось чином впливати на переміщення речей», – наголошує Е. Кравченко.

Повної статистики, скільки всього вивезли, розкопали, украли росіяни, зараз не існує. Так само невідомо, скільки і що знаходять чорні археологи. Усі дані стануть відомі тільки після деокупації, коли туди потраплять компетентні фахівці. Науковиця додає, що фермери на окупованих територіях масово зносять кургани, користуючись безкарністю, нищать їх бульдозерами. Звісно, росіяни не афішують і не ведуть обліку всіх археологічних об'єктів, які знаходять чи крадуть, тому йдеться про тисячі або десятки тисяч артефактів, підсумовує Е. Кравченко [31].

«Сотні об'єктів культурної спадщини на території спричиненої росіянами масштабної катастрофи – підриву Каховської ГЕС – були пошкоджені, затоплені або, як самі споруди ГЕС, – знищені навмисне. Однак чи не найбільших втрат може зазнати неоціненна археологічна спадщина України через розкрадання копачами-грабіжниками археологічних об'єктів культурної спадщини України. За часів створення Каховського водосховища під його водами опинилися археологічні об'єкти різних періодів. Різке падіння рівня води після підриву дамби та розмивання берегів і затоплення територій нижче за течією Дніпра спричинило критичну ситуацію з охороною археологічної спадщини в регіоні», – повідомили в Мінкультури.

Дійсно, на території Запорізької, Херсонської, Миколаївської, Дніпропетровської, а також Одеської областей значно активізувалися грабіжники, ці копачі вибирають цінні предмети за допомоги металодетекторів. Саме тому Мінкультури звернулося до керівників ОВА постраждалих областей, а також до МВС та правоохоронних органів, щоб ефективно протидіяти пограбуванню археологічних об'єктів. «Задля моніторингу, фіксації пошкоджень та інших невідкладних робіт об'єднують зусилля науковці-археологи, музейники, пам'ятко- та правоохоронці. Відповідну дорожню карту фахівці МКІП обговорили з Інститутом археології НАН України та іншими партнерами, а також з Національним заповідником «Хортиця», – зазначили у МКІП [32].

У цьому контексті Анатолій Волков, науковий співробітник відділу охорони пам'яток історії, археології та природи Національного заповідника «Хортиця» звертає увагу на некоректність називати тих, хто шукає артефакти, «чор-

ними археологами». «Це копачі. І краще називати їх копачами, а не чорними, білими, синіми археологами», – зауважує він.

А. Волков підтвердив, що коли рівень води впав, копачі активізувалися. Поганим є те, що свої знахідки вони здебільшого не здають у музей, а десь продають чи залишають для власних колекцій. Більшість речей – це металобрухт, але можуть трапитися і цінні з історичної точки зору предмети.

Співробітники різних відділів режиму археології, реставрації рейдують вздовж берегових смуг, виявляють таких порушників, проводять бесіди, викликають поліцію, складають акти тощо – це нагальні питання, їх треба вирішувати щодня.

Цікаво, що часто копачі можуть і не знати, що знайшли якийсь цінний артефакт, а тому можуть просто здати його в пункт як металобрухт. І це ще одна проблема. Звісно, до пошуків мають залучатися тільки фахові спеціалісти.

Водночас речі, які знаходять на оголених ділянках заповідника, не завжди можна продати задорого, навіть якщо вони становлять історичну цінність.

«Це не якісь коштовності чи дорогоцінні метали, це здебільшого уламки кераміки, металеві речі середньовіччя або давні уламки кременю. Вони не несуть в собі якоїсь матеріальної цінності, але вони цінні з точки зору історії. Ми по цих уламках зможемо потім встановлювати повну картину культурного прошарку на тих ділянках, на яких вони були знайдені», – пояснює А. Волков.

Своєю чергою Олександр Кривенко, заступник начальника управління превентивної діяльності Головного управління Національної поліції у Запорізької області повідомив, що на постраждалих унаслідок руйнування Каховської ГЕС територіях здійснюється посилений захист археологічних об'єктів.

«Це не тільки острів Хортиця, це взагалі вся прибережна смуга, яка зазнала змін... Доручено вжити заходів щодо обмеження доступу осіб без належних дозвільних документів до визначених об'єктів, а це саме річище Дніпра, культурний шар якого складає від 10 см до 5 м. Для виконання, для здійснення цих заходів у нас щоденно залучається близько 132 поліційних, які несуть службу у складі патрулів: автомобільних, піших та спостережних пунктів», – каже він.

За даними О. Кривенка, всього на цих територіях поліційні перевірили 2,5 тисячі осіб. З них, імовірно, причетні до так званої чорної археології – 13 осіб.

Він також розповів, яка відповідальність загрожує тим, хто займається такою діяльністю. Це насамперед кримінальні правопорушення – стаття 298 ККУ, яка передбачає відповідальність за незаконне проведення пошукових робіт на об'єктах археологічної спадщини. Наприклад, річище Дніпра є об'єктом археологічної спадщини, тож покарання передбачає штраф від 17 тисяч або максимум – обмеження волі терміном до 2-х років. Також є інші види статей: 193 ККУ – це незаконне привласнення знайденого або чужого майна, в тому числі це скарби або об'єкти археологічної чи культурної спадщини; стаття 92 – порушення вимог законодавства про охорону культурної спадщини, яка тягне за собою накладення штрафу на громадян від п'ятдесяти до ста неоподаткову-

ваних мінімумів доходів громадян і на посадових осіб – від ста до ста п'ятдесяти неоподатковуваних мінімумів доходів громадян тощо.

Також представник Головного управління Національної поліції у Запорізькій області повідомив, що наразі підрозділами Національної поліції не виявлено таких осіб, діяльність яких підпадала б саме під позиції цих статей. Тому кримінальних справ по зазначених статтях поки немає.

Владислав Мороко, директор департаменту культури та інформаційної політики Запорізької обласної військової адміністрації нагадує, що найвідоміша територія, яка не була ретельно досліджена за радянських часів до побудови Каховської ГЕС – це місцевість, яку називають Великий Луг. За його словами, свого часу Каховське водосховище затопило великий культурний пласт.

Посадовець розповів, що на сьогодні недослідженими залишаються близько 70 пам'яток як національного, так і місцевого значення.

«Найвідоміші пам'ятки – це о. Байда національного значення. Відповідно на о. Байда весь комплекс пам'яток від неоліту до козаччини й до фактично сучасної історії. Це треба досліджувати. По правому берегу – це у нас відомий „Порт Маршала” і „Стоянка Миру”. Навколо Хортиці дуже багато стоянок – це і балка Генералка, і середньостогівська культура [археологічна культура мідної доби степової й лісостепової України]. Є велика кількість цікавих об'єктів, які мають дослідити в першу чергу науковці», – наголошує В. Мороко.

Окремо він зауважив, що на оголених територіях можна натрапити на вибухонебезпечні предмети часів Другої світової війни. Зокрема, він нагадав про важкі бої 1943 року, коли радянськими військами було втрачено велику кількість зброї під час переправи через Дніпро.

«Дніпро відійшло, і ті речі, які могли за ці роки бути вимитими водою, можуть бути в мулі, бути під землею. Відповідно, шукаючи з металошукачами, копачі-мародери можуть наштовхуватися на ці предмети. Можуть постраждати вони, а можуть постраждати люди навколо», – попереджає В. Мороко.

Також не забуваймо, що частина пам'яток залишається на окупованих територіях, де існує ще більша загроза грабування: «В окупації ніхто цим не опікується, а більше заохочуються ці грабунки, які ми бачили. Там теж багато пам'яток, які мають стосунок до Скіфії. Вони, на жаль, теж будуть грабуватися», – висловив свої побоювання директор департаменту культури та інформаційної політики Запорізької обласної військової адміністрації.

На Херсонщині діяльність копачів була проблемою і до повномасштабного вторгнення росії в Україну, зауважує археолог С. Немцев. Тобто, це проблема всього південного регіону України.

Територію, яка оголилася внаслідок руйнування Каховської ГЕС, важливо зберегти для досліджень. Вона вельми цікава археологам, оскільки свого часу ці території досліджували поспіхом. За словами науковця, на початку 1950-х років, перед будівництвом Каховської ГЕС, експедиції встигли провести лише кілька сезонів, щоб зафіксувати наявність там пам'яток, які потім затопили. До того ж, методики розкопок і робіт того часу були набагато менш досконалими,

ніж зараз. Але за допомоги сучасних досліджень можна встановити багато нових фактів про поселення, які раніше існували на цих територіях.

«Це просто неймовірна, цікава територія, яка відіграла важливу роль в історії населення, яке жило на території України. Це пониззя Дніпра, воно максимально багате біоресурсами. А по берегах Дніпра – територія, яку ми називаємо „Великий Луг”... На цих берегах увесь час існували поселення в різних місцях, які ми можемо досліджувати й реконструювати спосіб життя людей на цих теренах. Запорізькі козаки – це останній пункт у довгому ланцюгу культур і суспільств, які існували на цих берегах», – підкреслив експерт [33].

Задля протидії мародерству за ініціативи Міністерства культури та інформаційної політики було створено міжвідомчий Координаційний центр зі збереження культурної спадщини та культурних цінностей на територіях, що постраждали внаслідок руйнування Каховської ГЕС. Відповідне рішення було ухвалено Урядом на засіданні 30 червня.

Водночас Кабінет Міністрів України доручив Дніпропетровській, Запорізькій, Миколаївській та Херсонській ОВА разом з органами місцевого самоврядування та силовиками невідкладно обмежити доступ населення до територій, які постраждали внаслідок руйнування Каховської ГЕС – аби не допустити пограбування та пошкодження об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей.

Серед іншого, Координаційний центр має звернутись до міжнародних інституцій по допомогу у збереженні, документуванні, дослідженні й музеєфікації об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей на постраждалих територіях [34].

Отже, Каховського моря, оспіваного О. Довженком у його «Поемі про море», більше не існує, а Дніпро тяжіє до свого колишнього русла, яке «втратило актуальність» на цілих 65 років.

Наразі звучать голоси за і проти відновлення Каховського водосховища в майбутньому. Проти, як правило, виступають мешканці інших регіонів, які вважають будівництво ГЕС радянською помилкою, а плани на відбудову – потенційним злочином. Хай, мовляв, природа поверне своє. Але, приміром, на Нікопольщині немає жодної людини, яка б приставала на цю точку зору. Тут водосховище входило у тканину життя – напувало, годувало, давало відпочинок, надихало. І його втрата – однозначно біль для регіону.

«Хто хоче повернення Великого Лугу, має пам'ятати, що в ті часи люди їздили на конях і милися в річці, а не в душових кабінах. Але, чи хочемо ми повернутися у середньовіччя?», – запитує керівник Нікопольської військової адміністрації Євген Євтушенко.

Екологи ж запевняють, що історично заплавні землі, відомі як Великий Луг, – низини з великою кількістю озер, малих річок, рукавів Дніпра та островів – усе це може відродитися. Цьому краю точно не загрожує опустелювання [35].

«Якщо говорити конкретно про Каховське водосховище і про соціально-економічні проблеми, пов'язані з ним: була природа, створили водосховище,

підірвали греблю – зруйнували водосховище. І те, і те стало катастрофою», – каже науковиця і екологиня Анна Куземко. Отже, відновлення ГЕС може призвести до нової екологічної катастрофи та повторного затоплення сакрального для України Великого Лугу [36].

Як би не було, масштаби трагедії, що розгорталася на очах усього світу й унаслідок якої загинули люди, постраждала екосистема, були пошкоджені тисячі історичних і культурних пам'яток, – усе це нам доведеться усвідомити після звільнення українських територій [37].

Злочини росії проти культурної спадщини України знаходять справедливий осуд на міжнародному рівні.

Так, 21 вересня в Києві розпочався Форум «Українська культурна спадщина», на якому представники міжнародних організацій, української влади та експерти обговорили концептуальний вимір культурної спадщини, міжнародний та український досвід захисту культурних пам'яток під час війни, способи документування злочинів, здійснених росією проти нашої країни, а також питання цифровізації та адвокації у цьому контексті.

Цей форум організовано Програмою сприяння громадській активності «Долучайся!», що фінансується Агентством США з міжнародного розвитку (USAID) та здійснюється Рада в Україні у співпраці з ЮНЕСКО та МКІП.

«Мета агресора – знищити українську ідентичність – усе, що робить нашу націю унікальною – нашу мову, традиції, історичну та культурну спадщину. Доказ тому – численні воєнні злочини проти культурної спадщини. Ми сьогодні маємо великий виклик не просто документувати ці злочини, а й здійснювати роботи з реставрації та відновлення функціонування наших пам'яток», – зазначив т. в. о. Міністра культури та інформаційної політики України Ростислав Карандєєв. Він висловив вдячність іноземним партнерам – фонду USAID, бюро UNESCO – усім міжнародним донорам, які допомагають відновити, зберегти й урятувати нашу ідентичність. Наразі Україна очікує розширення співпраці з міжнародними організаціями щодо розробки актуальної методики оцінки збитків [38].

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Німецькі каски, древні амфори і кістки мамонта – на дні Каховського водосховища знайшли унікальні речі // Газета по-українськи. – 2023. – 26 черв. – [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://gazeta.ua/articles/history/_nimecki-kaski-drevni-amfori-i-kistki-mamonta-na-dni-kahovskogo-vodoshovischa-znajshli-unikalni-rechi/1148533 (дата звернення 25.09.2023).

2. Каховська ГЕС, Нова Каховка [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <http://itinery.com.ua/object/view/kahovskaya-ges> (дата звернення 25.09.2023).

3. Вандалізм і мародерство: війна росії проти культурної спадщини України [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3729227-vandalizm-i-maroderstvo-vijna-rosii-proti-kulturnoi-spadsini-ukraini.html> (дата звернення 25.09.2023).

4. Хотин Р. Козацька Атлантида. Чому при створенні Каховського водосховища були затоплені Запорозькі Січі? / Ростислав Хотин [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/ukrayina-kozaky-kakhovske-vodoskhovyshche-zatopleniya-zaporizka-sich/32452329.html> (дата звернення 25.09.2023).

5. Білаш К. Музеям Херсону підтоплення не загрожує, – МКІП / Ксенія Білаш [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/06/07/559315_muzeyam_hersonu_pidtoplennya.html (дата звернення 25.09.2023).

6. Можуть бути десятки мільйонів: Ткаченко про збитки культурної спадщини від підриву Каховської ГЕС [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3724164-mozut-buti-desatki-miljoniv-tkachenko-pro-zbitki-kulturnoi-spadsini-vid-pidrivu-kahovskoi-ges.html> (дата звернення 25.09.2023).

7. Через підрив дамби Каховської ГЕС пошкоджені об'єкти культурної спадщини. – К.С. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://zaxid.net/cherez_pidriv_dambi_kahovskoyi_ges_poshkodzeni_obyekti_kulturnoyi_spadshhini_n1565333 (дата звернення 25.09.2023).

8. Кабацій М. Археолог називає найбільші історичні втрати від підриву Каховської ГЕС / Марія Кабацій [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/7/254723/> (дата звернення 25.09.2023).

9. Дім Остапа Вишні та місто-порт Олешня. Які пам'ятки опинилися в зоні підтоплення через підрив Каховської ГЕС // NV. – 2023. – 7 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.nv.ua/ukr/travel/pidriv-kahovskoji-ges-yaki-pam-yatki-i-turistichni-obyekti-opinilisya-v-zoni-zatopleniya-spisok-50330157.html> (дата звернення 25.09.2023).

10. Щокань Г. «Тягинка залишилась лише у нас в музеї»: у Києві можна побачити археологію із затопленої росіянами фортеці Тягинь / Ганна Щокань [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/8/254742/> (дата звернення 25.09.2023).

11. «Вода зупинилася у 230 метрах». Херсонський художній музей уникнув підтоплення – минулого року військові РФ його розграбували // NV. – 2023. – 7 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.nv.ua/ukr/art/pidriv-kahovskoji-ges-hersonskiy-hudozhniy-muzey-ne-rostrazhdav-v-rezultati-zatopleniya-foto-50330163.html> (дата звернення 25.09.2023).

12. Кабацій М. «Вода зупинилася у 230 метрах». Херсонський художній музей уникнув підтоплення. ВІДЕО / Марія Кабацій // NV. – 2023. – 7 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.pravda.com.ua/culture/2023/06/7/254718/> (дата звернення 25.09.2023).

13. Через підрив Каховської ГЕС затоплений музей-садиба Остапа Вишні [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://chytomo.com/chez-pidryv-kakhovskoi-hes-zatoplenyj-muzej-sadyba-ostapa-vyshni/> (дата звернення 25.09.2023).

14. Через підрив рашистами Каховської ГЕС затоплений музей-садиба Остапа Вишні // Українська літературна газета. – 2023. – 10 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/news/chez-pidryv-rashystamy-kakhovskoi-hes-zatoplenyj-muzej-sadyba-ostapa-vyshni/> (дата звернення 25.09.2023).

15. Яковленко К. Будинок-музей Поліни Райко затоплено – Храмцов / Катерина Яковленко // NV. – 2023. – 8 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/500482-budinok-muzej-polini-rajko-pid-vodou-hramcov/> (дата звернення 25.09.2023).

16. Унікальний стінопис під загрозою. Будинок-музей художниці Поліни Райко в окупованих Олешках опинився під водою [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://life.nv.ua/ukr/art/kahovska-ges-unikalniy-budinok-muzej-hudozhnici-polini-rayko-pishov-pid-vodu-novini-ukrajini-50330383.html> (дата звернення 25.09.2023).

17. На Херсонщині пішов під воду будинок-музей художниці Поліни Райко: що змогли врятувати // Українська літературна газета. – 2023. – 9 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://litgazeta.com.ua/news/na-khersonshchyni-pishov-pid-vodu-budynok-muzej-khudozhnytsi-polini-rayko-shcho-zmohly-vriatuvaty/> (дата звернення 25.09.2023).

18. Даниленко Л. Дім для Поліни: виставка «Поліна Райко. Зникоме» в Українському домі / Лариса Даниленко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/08/18/570438_dim_polini_vistavka_polina.html (дата звернення 25.09.2023).

19. Луценко Є. «Естетична трансформація наївного мистецтва»: декор і прикраси, натхнені роботами Поліни Райко / Євгенія Луценко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/517605-estetichna-transformacia-naivnogo-mistectva-dekor-i-prikrasi-nathneni-robotami-polini-rayko/> (дата звернення 25.09.2023).

20. Чи вдасться відновити будинок-музей Поліни Райко – розповідає науковець Сергій Немцев [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/502144-ci-vdasta-vidnoviti-budinok-muzej-polini-rayko-rozprovidae-naukovec-sergij-nemcev/> (дата звернення 25.09.2023).

21. Віталій Портников. Затоплений рай // Літературна Україна. – 2023. – 28 черв. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://litukraina.com.ua/2023/06/29/vitalij-portnikov-zatoplenij-raj/> (дата звернення 25.09.2023).

22. Українська Каліфорнія, яку зруйнували росіяни: про наслідки підриву Каховської ГЕС говоримо із засновницями проєкту Nova Kahovka Story [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу:

<https://kanalim.tv/ukrayinska-kaliforniya-yaku-zrujnuvaly-rosiyany-pro-naslidky-pidryvu-kahovskoyi-ges-govorymo-iz-zasnovnyczyamy-proyektu-nova-kahovka-story/> (дата звернення 25.09.2023).

23. Активісти з Нової Каховки запустили проєкт, щоб розповідати про унікальну культурну спадщину міста [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://platfor.ma/aktyvisty-z-novoyi-kahovky-zapustyly-proyekt-shhob-rozprovidaty-pro-unikalnu-kulturnu-spadshhynu-mista/> (дата звернення 25.09.2023).

24. У Болгарії відкрили виставку «Кам'яні вишиванки Нової Каховки в текстилі» [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.ukrinform.ua/rubric-culture/3752982-u-bolgarii-vidkrili-vistavku-kamani-visivanki-novoi-kahovki-v-tekstili.html> (дата звернення 25.09.2023).

25. Коваль О. Підрив ГЕС повертає археологам козацький Великий Луг: інша сторона катастрофи / О. Коваль // Дзеркало тижня. Україна. – 2023. – 4 лип. [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://zn.ua/ukr/CULTURE/pidriv-hes-povertaje-arkheoloham-kozatskij-velikij-luh-revni-pljusi-katastrofi-dlja-istoriji.html> (дата звернення 25.09.2023).

26. Шурхало Д. Повернення Великого Лугу: археологічні скарби Каховського водосховища знову на суходолі / Дмитро Шурхало [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/pidryv-kahovskoyi-hes-povernennya-velyko-ho-lukhu-arkheolohichni-skarby/32487603.html> (дата звернення 25.09.2023).

27. Горлач П. На місці Каховського водосховища знайшли рештки козацької церкви, про яку писав Довженко / Поліна Горлач [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://suspilne.media/508251-znajsli-restki-kozackoi-cerkvi-na-misci-kahovskogo-vodoshovisa/> (дата звернення 25.09.2023).

28. На дні Каховського водосховища знайшли печери монастиря [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://risu.ua/na-dni-kahovskogo-vodoshovishcha-znajshli-pecheri-monastirya_n140832 (дата звернення 25.09.2023).

29. Кравченко О. Після руйнування Каховської ГЕС на Хортиці виявили нові археологічні знахідки / Олександр Кравченко [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/culture/2023/08/16/570241_pislya_ruynuvannya_kahovskoi_ges.html (дата звернення 25.09.2023).

30. Герман К. На дні обмілілого Каховського водосховища потрібні офіційні археологічні роботи – фахівець / Ксенія Герман [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2034195-na-dni-obmililogo-kahovskogo-vodoskhovischa-potribni-ofitsiyini-arkheologichni-roboti-fakhivets> (дата звернення 25.09.2023).

31. Герман К. росіяни проводять масові археологічні розкопки на окупованій території, особливо страждає Крим – археолог / Ксенія Герман [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2041794-rosiyani-provodyat-masovi->

arkheologichni-rozkopki-na-okupovaniy-teritoriyi-osobливо-strazhdaye-krim-arkheolog (дата звернення 25.09.2023).

32. Асланова Р. Підрив Каховської ГЕС: копачі-грабіжники розкрадають археологічну спадщину України / Рената Асланова [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.unn.com.ua/uk/news/2032131-pidriv-kakhovskoyi-ges-kopachi-grabizhniki-rozkradayut-arkheologichnu-spadschinu-ukrayini> (дата звернення 25.09.2023).

33. Янковський О., Бадюк О. «Бум «чорної археології». Що шукають «копачі» після висихання Каховського водосховища? / Олександр Янковський, Олена [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.radiosvoboda.org/a/novyny-pryazovu-a-bum-chornoji-arkheolohiyi-kakhovske-vodoskhovyshche/32481093.html> (дата звернення 25.09.2023).

34. В Україні створили Центр зі збереження культурної спадщини у підтоплених через підрив Каховської ГЕС областях [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://kherson.rayon.in.ua/news/612675-v-ukraini-stvorili-tsentr-zi-zberezhennya-kulturnoi-spadshchini-u-pidtoplenikh-cherez-pidriv-kakhovskoi-ges> (дата звернення 25.09.2023).

35. Петрасюк В. Каховська ГЕС – життя після моря. Наслідки підриву дамби два місяці по тому / Вадим Петрасюк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/articles/2023/08/4/7414092/> (дата звернення 25.09.2023).

36. Струк О. «Пустелі там точно не буде». Науковиця й екологиня Анна Куземко про те, що відбувається на місці Каховського водосховища / Олена Струк [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://lb.ua/society/2023/08/14/569618_pusteli_tam_tochno_bude.html (дата звернення 25.09.2023).

37. Культурна спадщина та національна безпека [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-09/ad_kult_spad_nac_bezp_06092023.pdf (дата звернення 25.09.2023).

38. Злочини росії проти культурної спадщини України знаходять справедливий осуд на міжнародному рівні, – Ростислав Карандеєв [Електронний ресурс]. – Текст. дані. – Режим доступу: <https://mcip.gov.ua/news/zlochynu-rosiyi-proty-kulturnoyi-spadshhyny-ukrayiny-znahodyat-spravedlyvyj-osud-na-mizhnarodnomu-rivni-rostyslav-karandyeyev/> (дата звернення 25.09.2023).

Матеріал підготувала

Шленакова Т. Л.

головний бібліограф відділу наукового аналізу та узагальнення інформації

Комп'ютерне опрацювання та редагування ***І. Г. Піленко***

Формат 60x84/16. Умовн. друк. арк. 1,16. Б/т. Зам. 68. Безплатно

НБУ імені Ярослава Мудрого, Київ-1, Грушевського, 1. Тел. 278–85–12